

Vidéki társadalom és mezőgazdaság a kommunista diktatúrában – Brandenburg példáján

Arnd Bauerkämper: *Ländliche Gesellschaft in der kommunistischen Diktatur. Zwangsmodernisierung und Tradition in Brandenburg 1945–1963.*

Böhlau, Köln–Weimar–Wien, 2002. 641 oldal

A kelet-németországi tartományok államhatalmi gépezetének, a politikai uralom összetétele és a társadalmi reakciók vizsgálata – a tiltás alól felszabadított – hatalmas mennyiségű történeti forrásanyag révén páratlan lehetőséget kínált a módszertani tudatosságot és a modern társadalomtudományos megközelítéseket mindig is szem előtt tartó nyugat-németországi történészeknek. A „történeti társadalomtudomány” tapasztalt képviselői és tanítványaik, majd pedig nem kis konfliktusok mellett, a volt NDK-ban szocializálódott kutatók egy része az 1990-es években keleten is alapíthatott új intézeteket és munkacsoportokat. Ma már több ezer elindult és megvalósított programról lehet beszélni, amelyek sorába tartozik Arnd Bauerkämper munkássága is, aki először angliai tárgyú, összehasonlításra alapozó témákkal foglalkozott, majd hosszú évekig az agrárpolitika, a földreform és a vidéki társadalom vizsgálatára fordított figyelmet, melynek záróműve az itt bemutatott könyv. Persze, a nyugati tudományosság kényszerűen válasszott kihívásai és az állandó eredménycentrikusság miatt is, ma már a szerző – mint a *Zentrum für Vergleichende Geschichte Europas* igazgatója – egészen más kérdésekkel: a modern demokráciafelfogással és gyakorlattal foglalkozik.

A könyv öt fejezetre oszlik. A bevezető első részben a berendezkedő kommunista diktatúra és a vidéki társadalom kutatási problémáiról, a vizsgálati szempontokról, térről és időről, valamint a forrásbázisról van szó. A második egységben elemzi a kelet-német agrárpolitikát, a harmadikban a kutatás gazdasági–földrajzi–társadalmi tereként választott Brandenburgról ír, amely egyúttal a munka konkrét történeti, lokális–regionális elemzésének keretét adja. A negyedik nagy fejezetben a korábbiakban kifejtett és bemutatott állami beavatkozásra adott társadalmi reakciókat elemzi. Végül összefoglalja a kutatási eredményeket.

A második világháború végén megszállási övezetekre osztott Németország keleti fele a szovjet katonai parancsnokság alá került, amely a későbbi NDK történetét alapjaiban meghatározta. A megszállók akaratából hatalomhoz jutott döntéshozók első – igen jelentős lépésben – a vidék radikális átalakítását célozták és valósították meg. A bankok és a takarékpénztárak 1945. júliusi államosítását követően a Szovjet Katonai Adminisztráció és a Német Kommunista Párt vezetése

földreformot hajtott végre. Az agrárgazdaság átalakítása a berendezkedő rezsim egyik kardinális jelentőségű területe volt. A rendszerint kollektivizálásnak nevezett folyamat – legalábbis Kelet- és Délkelet-Európában, a Balkán egy részén – „nemzetközinek” számított, az NDK-ban 1952-től 1960-ig ment végbe. Mindehhez persze arra is szükség volt, hogy a jog a hatalom birtokosainak kezében pusztá eszközzé vált. A gazdaság világában pedig ehhez járult az, hogy a piacot és a pénzt hivatalosan leértékelték, mondván, hogy azok a társadalmi egyenlőtlenség meghatározói. A radikális társadalmi átalakítás további alapjait képezték a „proletárdiktatúra” jelszava mögé bújtatott olyan eszközök, mint például a szabad nyilvánosság kiiktatása és az elitcsere. Mindennek ellenére a kutatás középpontjában álló vidéki társadalom az NDK-ban sem volt csupán a politikai diktatúra „tárgya”, amit a megszálló szovjet csapatok és a kommunista pártvezetés úgymond megerőszakoltak. Az egypártrendszert sokkal inkább transzferálni és adaptálni kellett a falusi miliőbe, ami nem várt elentmondásokat, töréseket, konfliktusokat eredményezett.

Bauerkämper műve elsősorban a társadalmi konstrukciók politikája és a vidéki társadalomstruktúra fejlődése közötti viszonyról foglalkozik, célkitűzése szerint módszertani megfontolásként az áll a háttérben, hogy a társadalomtörténetet miképpen lehet kultúrtörténeti értelemben kiszélesíteni. A kultúra alatt a reprezentációk, az alkalmazkodás és az értelmezés folyamatát érti a szerző. Így célszerűnek látszik a vidéki környezetben zajló társadalmasodási folyamatok résztvevőinek és a politikai hatalom mindennapokban megfigyelt jelenségeinek vizsgálata. Ennek bemutatásához nem egy vagy több faluról, vagy éppen biográfiáról, hanem elsősorban a kényszermodernizációról és a tradicionalitásról szól a könyv. A szerző az utóbbit olyan normatív koncepcióként értelmezte, amely nem csupán a totális hatalmi igényeket alapozta meg, hanem konkrétan is – különösképpen a 1960-as évek elejéig – beavatkozást jelentett a fennálló társadalmi viszonyok fel számolásának érdekében.

A sztálinizmus szovjet és német hatalomgyakorlói többek között egy technicista utópia rabjai voltak, amely a tudományba vetett nagy fokú hittel is párosult. A vidéki miliőben azonban gyakorlatilag blokkolták vagy mindenesetre deformálták az egypárt hatalmi igényeit, amelyekre vonatkozóan bőséges helyi példákat olvashatunk. Ez utóbbiról egyébként, összehasonlító elemzése alapján még plasztikusabb képet alkothatunk Antonia Humm monográfiájából.¹

Társadalomelméleti és módszertani megfontolásból is érdemes figyelembe venni a „miliő” fogalmának értelmezését, amit Bauerkämper különböző irányokból kiindulva is leír. A kérdés elméleti lezárásában így összegzi véleményét: mind a miliők, mind pedig az azokba zárt életvilágok a mentalitásokon alapulnak, amelyek „a társadalmi viselkedést és a politikai cselekvést lényegesen meghatározó kollektív beállítódások”. Hasonlóképpen támaszkodik a habitus bourdieau-i kategóriájára, amely mint szabályozási keret jellemzi a társadalmi szereplők észlelési,

1 Humm, Antonia 1999: *Auf dem Weg zum sozialistischen Dorf? Zum Wandel der dörflichen Lebenswelt in der DDR von 1952 bis 1969 mit vergleichenden Aspekten zur Bundesrepublik Deutschland*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht

gondolkodási, tapasztalati és ítéletalkotási formáit és ezzel a cselekvéseket a társadalmi struktúrákhoz köti. A „praxis” koncepciója pedig az érdekhez kötött tevékenységeket jelöli. Az államszocialista keretek között is igen nagy jelentőséget tulajdonít a társadalmi és a kulturális tőkének, amelyek közül főleg az utóbbit emeli ki, mint ami az „osztályhelyzetek” reprodukálásban a gazdasággal szemben szerinte sokkal nagyobb szerepet játszott. Mindezt a pénz – mint kritérium – jelentőségvesztésével is magyarázza.

A vidéki társadalmat illetően a kényszermodernizáció és a tradicionalitás összefüggését három dimenzió alapján mutatja be: agrár- és társadalompolitika, ezek társadalmi és gazdasági következményei, valamint a cselekvők gyakorlata. A historiográfiai áttekintésből kiderül, hogy a „vidéki társadalom” vizsgálatát mindkét államban a hidegháború következményei határozták meg. Az NDK-ban csak az 1980-as években kezdtek el a földreform és a kollektivizálás kérdésével foglalkozni. Az NSZK-ban is az 1960-as évekig a politikátörténet volt domináns, s ebben az értelmezésben a kelet-német agrárgazdaság és a vidéki társadalom összefüggései egyszerűen mint a szovjetizálás és a bolsevizálódás paradigmái jelentek meg. Összességében a történeti és a szociológiai kutatásban a szovjet megszállási zóna és az NDK vidéki társadalmi átalakulását, az agrárpolitikát, a társadalmi és kulturális áttörést és az egyéni reakciókat messzemenően egymástól függetlenül mutatták be, mint például ezt a következő két, alapvető, de ugyanakkor különböző megközelítésekben használt kifejezések mutatják: „rendszer- és hatalomtörténet” és a „az áldozat perspektívája”. Ezekkel szemben Bauerkämper a politikai, gazdasági és kulturális dimenziókat együttesen – a konstellációelemzés alapján – mutatja be. Így például a gazdasági-társadalmi fejlődésfolyamatokat azok történeti kontextusában ábrázolja. Tehát nem csupán az állampárt politikai programját veszi komolyan és a vidéki mélyreható struktúraváltást vázolja fel, hanem foglalkozik egyéb tradicionális értékorientációkkal is. Ezáltal a feszültségek és időbeli ütközések éppúgy érthetővé válnak, mint a megszakadt fejlődések és elutasított alternatívák. Ebből fakadóan a mezőgazdasági üzemeket mint „társadalmasodási magokat” fogja fel, amelyeknek igen fontos gazdasági és politikai funkciói is voltak.

A brandenburgi régió – mint középszint – kiválasztása alkalmasnak tűnt a politikai uralom, a gazdasági-társadalmi változások és az emberek alkalmazkodási formáinak együttes bemutatására. Igen fontos a mű térfogalmának az összefoglalása: egy funkcionális-kultúrtörténeti kategóriát használ. Eszerint a „régiónak [...] nem statikus, földrajzi vagy közigazgatás-történetileg egyértelműen behatárolható alakulatok, hanem mentális rendezettség-elképzeléseket is visszatükröznek. A ‚régiónak’ ezért egy folyamatfogalom, amely egy ‚speciális tér-idő életösszefüggésre’ vonatkozik” (44).

A Német Szocialista Egységpárt agrárpolitikája alapvetően támaszkodott a marxi és az engelsi elgondolásokra, miszerint a parasztságnak programmatikus szerepe van a „világtörténelemben”, a radikális átalakulás révén keletkező új társadalmi formációban. Ideológiailag a munkásság és a parasztság szövetségét képelték el, persze ez is ellentmondásos volt, hiszen az utóbbi nagy társadalmi tömb

hol kizsákmányolóként, hol pedig kizsákmányoltként jelent meg. Az előbbi kiosztott szerep Magyarországon is nyomon követhető a kulákság ellen indított kampányokban, erőszakos, törvénytelen eljárásokban. A marxi-engelsi történelmi materialista értelmezés szerint a feudális uralom felszámolása vidéken a paraszti (amerikai út), vagy pedig az uradalmi agrárgazdaság (porosz út) mentén történhetett meg. Engels az 1894. évi, Franciaországra és Németországra vonatkozó művében a bérmunkásokat vidéken mint a forradalmi munkáspárt klienseit jellemezte, ugyanakkor a kisparasztokat szerinte a forradalom érdekében mobilizálni kell és birtokaikat a termelészövetkezeti üzemeknek kell átadni. Mindezt ezekben a szövegekben erőszak nélkül látták megvalósíthatónak, de ezt a kíméletességet a nagybirtokosokkal szemben már nem tartották mérvadónak. Lenin 1895–1896-ban foglalta össze a „vidék forradalmának” stratégiáját, amit forradalomelméletének megfelelően később továbbalakított. Eszerint a parasztokat elsősorban a nagybirtokosok ellen kell mozgósítani. Végül az „előkapitalista–feudális” uralmi csoport hatalmának elvételével, majd az így elnyert vidék fölötti ellenőrzéssel látta megvalósíthatónak az ipari munkássággal való szövetséget. A bolsevikok csak az 1917. évi októberi hatalomátvétel előtt tették nyilvánvalóvá a kisajátítást, amit azután végrehajtottak. Lényegében a Kommunista Internacionálé 1920. évi programjában vált meghatározó programmá a nagyüzemileg szervezett mezőgazdaság a kollektívnek gondolt munka alapján.

A bolsevik agrárelképzelések mellett polgári reformerek is felléptek a közös gazdálkodás érdekében, néhányan közülük szintén a nagybirtokok erőszakos kisajátítását tartották célravezetőnek. A német kommunista agrárprogramja külföldi emigrációban született meg 1933 után. Azonban az 1945 utáni kisajátítást elsősorban a szovjet állami és pártvezetés hajtatta végre. Ennek során azoktól is elvették a földet, akik a náci rendszer ellen foglaltak állást. Az egyházak itt is a kisajátítás ellen foglaltak állást.

A Szovjet Katonai Adminisztráció 1948–49-től erősítette az „átmenetet a vidéki osztályharchoz”, azonban a nagy éhínség miatt Sztálin utasította a német kommunista pártvezetést, hogy nem kell erőltetni a vidéki radikális átalakítást, így egyelőre a „nagyparaszto” kizsákmányolásáról is lemondtak. Wilhelm Pieck, a kommunista párt társelnöke igen jellemző moszkvai jegyzetei (1948. december 18.) azonban egyértelművé tették, hogy a gépállomások alapítása és egyéb intézkedések, mindenekelőtt a szovjet politikai stílus, módszer és fogalomhasználat a kollektivizálás első lépéseit jelentik. Valójában ennek tervét is tabusították, nyíltan nem beszéltek erről, sőt 1952-ig határozottan tagadták a kollektivizálást. Hogy ez pontosan ebben az évben változott meg, abban nagy szerepe volt annak, hogy májusban elismerték a nyugati német területek függetlenségét.

Bauerkämper összehasonlítja a szovjet fennhatóság alá került országok földreformjait is. Összefoglalóan leírja a Szovjetunióban az 1920-as évek végétől gazdasági és egyéb terrorisztikus eszközökkel megvalósított kollektivizálást. Azokon a területeken, amelyeket a Szovjetunió 1939–1940-ben annektált, a földreformokat a második világháború után végrehajtották. Radikális átalakulás volt Csehszlovákiában,

ahol már 1948-ban kényszerítették a parasztokat a kollektív gazdaságokba való belépésre. Ott a magyarországihoz hasonlóan, 1961-ben tekintették befejezettnek a kollektivizálást. Lengyelországban viszont nem sikerült ezt a radikális átalakulást véghezvinni. Ebben az összehasonlításban találkozhatunk a magyarországi helyzetkép felvázolásával is. Relatív ön- és idegenképünk változatosságát illusztrálja az, hogy ebben az összehasonlításban Magyarország mint balkáni állam szerepel.

A tsz-tagok mindennapi világát, a kisebb-nagyobb ellenállási technikákat bemutató fejezetből kiemelném a nemek közötti eltérő stratégiákat. Így például a nők sokáig nem akartak tagokká válni, aminek az okáról az egyik férj – igen elterjedt véleményt kifejezve – 1962-ben azt vallotta, hogy nem akarja a feleségét „rabszolgává” tenni. Mindinkább jellemzővé vált a klientizmus, a korrupció és a praktikus alkalmazkodás. Szovjetellenes megnyilatkozások, a magyarországihoz hasonló forradalmi cselekedetekre vonatkozó utalások is gyakran előfordultak, mint ahogy az is, hogy a földtől megfosztott vagy bezárt parasztok érdekében igyekeztek eljárni. Az 1956. évi magyarországi szovjet beavatkozást, a forradalom erőszakos leverésének elutasítását illetően több apró idézetet is közöl a szerző. A tsz-szervezés során és azután a szembenállásnak jeleit illusztrálják a gyakori szitkozódások, feliratok, vagy éppen a tsz-gúnynevek: „Éhező Ország”, „Fenséges Maszlag”, „Vakondok”, „Temető”. Öngyilkosságok és az azzal való fenyegetőzések is előfordultak, utóbbinál hangsúlyozták, hogy azt az utcán fogják véghezvinni, hogy világossá váljék a tsz-szervezéssel szembeni álláspont. A szerző ezzel párhuzamosan fejti ki azt is, hogy korántsem volt egységes a parasztság. A korábbi hagyományos belső ellentét tovább élt, például a módosabb és a kisbirtokosok külön-külön termelőszövetkezetbe léptek be. A háború alatti menekültek pedig később is marginalizált helyzetben voltak.

A szerző az összegzésében a kényszermodernizációs politikát homogenizálással, hatalomkoncentrációval és – a magyarra nehezen átültethető – különbségtétel-nélküliséggel (Entdifferenzierung) jellemzi. Végeredményben ezek révén azt mondja, hogy nem létezett ebben a közegben civil társadalom, amit a nyugati demokratikus berendezkedésű államokkal összevetve lát így. A tsz-ek ezzel együtt olyan többfunkciós formaként működtek, amelyek a társadalmasodás és bizonyos közösségképződés kereteit képezték. Különbséget lát a sztálinizmus elnyomó rendszere, radikális üldözési politikája és az NDK állam- és pártvezetésének gyakorlata között. A német kommunista vezetők agrárpolitikája például 1953. júniusától sajátos jegyeket öltött, és a szovjet modellek közvetlen átvétele valamelyest korlátozódott. A korábbi évtizedek vidéki társadalmi rétegződéseinek és értékorientációinak elhatárolódásai nagyrészt megmaradtak, s eleve kizárták a hatalomgyakorlók szerint egységesnek nyilvánított „nagyüzemi paraszti osztály” létezését.

A mű ebben a tematikában a modern társadalomtudományos módszereket, a politika- és a társadalomtörténeti megközelítéseket együttesen alkalmazó úttörő összefoglalás, amely jóval kisebb részben kapcsolódik a kultúrtörténeti értelemben továbbfejlesztési igénnyel fellépő irányzathoz.

Ö. Kovács József

Kaposi Zoltán: *Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. A vrászlói társadalom átalakulásának folyamata*
 Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2000. 285 oldal

Az uradalomtörténet-írás hol felkapott sikerágazata, hol mostohagyermek a magyar történetírásnak. 1990 után az utóbbi a jellemző. Kérdésfeltevéseiben az úr–paraszt viszony mikéntjét hangsúlyosan megjelenítő irányzat művelése az elmúlt 10–15 évben hirtelen vált divatjamúltá, pedig az uradalmak vizsgálata az agrártársadalom és az egykori megyei elitek társadalomtörténeti szempontú kutatásához elsőrendű terepet kínálta. Az okokat nem firtatjuk, az mégis bizonyos, hogy ebben nem kis szerepe van az egykori marxista agrártörténet által felvetett kérdések egyhangúságának, ami fokozatosan népszerűtlenné, indifferensé tette az uradalmak történetének kutatását. Amikor pedig már bármilyen kérdésfeltevés mentén lehetett volna közelíteni a problémához, akkor az attraktívabb (vagy annak hitt) témák versenyében e munkaigényes irányzat rendre alulmaradt. Kaposi Zoltán könyvét ezért is olvastuk fokozott várakozással.

A kötet a Somogy megye Zalával határos részén elterülő vrászlói uradalom történetének komplexítésra törekvő elemzését adja. A mű ennek megfelelően négy dimenzió mentén tagolódik. Az elfoglalt elméleti pozíciót a főbb szakirodalmi munkák tükrében bemutatató bevezető részt¹ egy birtoktörténeti áttekintés² követi, majd a gazdálkodás elemzése³ jön. A kötetet záró leghosszabb fejezet az uradalom társadalmát vizsgálja.⁴

Rátérve a könyv részletesebb bemutatására, úgy véljük, a modernizációs átmenet és az uradalom mint gazdaságszervezeti egység jelentőségét tárgyaló bevezető kissé rövidre sikerült, az abban leírtak nem kapcsolódnak igazán a főszöveghez.⁵ Érződik, hogy e szövegrész később keletkezett, meg kívánva felelni azon elvárásnak, hogy egy valamirevaló monográfiának illik elméleti áttekintéssel nyitnia. Lényeges viszont, hogy Kaposi itt definiálja kutatása tárgyát, ami szerint „az uradalom [...] a mezőgazdasághoz tartozó társadalomnak egy szocioökonómiai egysége, agrárszervezeti kerete, melyben a termelés és az elosztás egysége, illetve akár a társadalom totalitása jelenhet meg egyszerre reciprocitív és redisztributív kapcsolatban”. (17.) A kötet végső soron e „reciprocitív és redisztributív kapcsolat” mibenlétének kibontása mentén épül fel.

1 *A nagybirtok mint gazdasági és társadalmi kategória* (7–19.)

2 *A vrászlói uradalom birtoktörténete* (21–72.)

3 *Az uradalom reformkori gazdálkodása* (72–153.)

4 *A vrászlói uradalom társadalmi (1767–1867)* (155–245.)

5 *A nagybirtok a magyar gazdaságtörténet-írásban* c. alfejezet a 12 oldalas fejezetből pl. 1 oldalt kapott.

A Szerző a vrászlói uradalom birtoktörténetét a 15–16. század fordulójától követi végig. Aprólékos elemzéssel mutatja be a Lengyel-, Baranyai-, Boronkay-, Festetics- és Zichy-családok birtokba jutásának történetét, a jövedelemszerzés halmozásának típusait, mely utóbbira számtalan példát hoz. A birtokosok gyarapodásának alapját a házasság, birtokvásárlás, a meglévő kapacitások területi egységesítéssel és okszerű gazdálkodással történő jobb kihasználása képezte. A gazdálkodás átalakítása egyben az uradalom munkaerőigényeit is megnövelte, közvetlen kapcsolatot teremtve az elemzésben az úrbéres népesség és az uradalmi cselédek vizsgálatához.

Kaposi a 19. század eleji jövedelmezőség mértékének megállapításához összetettképpen 40 Somogy megyei uradalom holdankénti jövedelmét vizsgálja, mely oldalak véleményünk szerint a könyv leginnovatívabb részét képezik. E birtokokat három csoportra osztva (1 ft alatt, 1–1,4 ft, 1,4 ft feletti átlagjövedelem/hold) arra megállapításra jut, hogy az egyházi birtokok jövedelmeztek a legkevésbé, az átlag körül helyezkedtek el az arisztokraták, de sok köznemes birtoka is, míg legjövedelmezőbbeknek a helyben lakó köznemesek 5–6000 holdas, 1–2 falura kiterjedő uradalmi bizonyultak. Utóbbiak egységnyi területen nagyságrenddel több alkalmazottat foglalkoztattak, mint az arisztokraták vagy az egyház, azaz intenzív majorsági gazdálkodás jellemezte őket.

A század eleji konjunktúra a vrászlói uradalomra is pezsdítően hatott. Leccapolások, a szántók kiterjedése, a juhtenyésztés felfuttatása, a gazdasági épületek számának megsokszorozása fémjelzik ezt az időszakot. Az igazi áttörés azonban 1832 után következett be, amikor Zichy Károly tulajdonába került a birtok, aki földvásárlásokkal több mint duplájára, 24.000 holdra növelte annak területét, egyben szakszerűen kormányzott nagybirtoküzemmé alakította. Kaposi részletesen elemzi az egyes termelési ágak, jövedelemszerzési módok helyzetét az uradalmon belül, mely részlelemzések értékét nagyban növeli, hogy minden lehetséges esetben felhasználja a hatékonyság, termelékenység, gazdaságosság mérésére a közgazdaságtan kínálta matematikai modelleket, következtetései így nem pusztán a források óhatatlanul is szubjektív értékelésén alapulnak. A Szerző mindezek alapján a vrászlóit egy „alapvetően piacorientált uradalomnak” tartja, (147.) melynek reálértéke beruházásoknak köszönhetően a reformkorban évi 2,5%-al növekedett.

A könyv utolsó, az uradalom társadalmát vizsgáló részére áttérve szeretnénk tudatosítani, hogy Kaposi Zoltán a vrászlói uradalom struktúratörténetét adja. Az uradalom így – mint fentebb említettük – nemcsak üzemszervezeti formaként, hanem a társadalomszerveződés egy típusaként is megjelenik, ezért mindenképpen meg kellett vizsgálni annak birtokosait, az ott folyó gazdálkodást, miként az életlehetőségeket is (társadalom). E kiindulópont a társadalom vizsgálatokor ugyanakkor mélyebb kutatásokra ösztönözhetett volna. Szerencsés esetben a levéltári forrásbázis jól illeszkedik a történet–gazdaság–társadalom hármashoz, a kutató mégis könnyen kiszolgáltatottá válhat forrásainak. Egy olyan nagy forrásbőségű kutatási terület, mint amilyen

a vrászlói uradalom anyaga is, óhatatlanul azt sugallja a kutatónak, hogy az egyes részterületek iratanyaga jelentőségük arányában maradt fenn. A történész így nyugodt lelkiismerettel dolgozhat, mondván, minden fellelhető forrást bedolgozott munkájába. Az olyan lineáris szerkezetet követő témák esetében, mint a birtoktörténet vagy a gazdálkodás egyes ágazatai, ez talán meg is tehető, az uradalom társadalmának leírásakor azonban hiányoltuk a komplexebb szemléletmódot. Írjuk ezt annak ellenére, hogy a szerző számtalan esetben itt is briliáns kitekintésekkel kápráztatja el az olvasót, nagyobb összefüggérendszerbe helyezve, egyben értelmezhetővé téve a vrászlói társadalom sajátosságait. Mégis úgy tűnik, e helyeken Kaposi elsősorban gazdaságtörténeti erőnyeit villantja meg, a társadalom rekonstrukciójakor a forrásvezérelt elemzés a domináns. Az anyakönyvek, adóívek, úrbéri iratok, az árwapénztár stb. anyagai külön-külön kerülnek vizsgálatra, alapját képezve így a demográfiai folyamatok alakulásáról, a földhasználatról, háztartásnagyságról, úrbéri terhekről, hitelviszonyokról stb. tett megállapításoknak. Ennek eredményeképpen a számtalan részproblémára egymás mellett párhuzamosan kidolgozott válaszok születtek, melyek között alig van párbeszéd. Úgy véljük, ez esetben az antropológia–mikrotörténet módszerei hatékony segítséget jelenthettek volna. A rendelkezésre álló források egymásra vetítésével a felhúzott struktúratörténeti váz mellett azt is meg lehetett volna nézni, hogy mindez miként működött a mindennapokban. Olyan jobbágyok és cselédek kiválasztásával, akikről a rovatos forrásokon túl sok egyéb irat is fennmaradt (a szövegből kiderül, hogy számtalan ilyen van), rekonstruálható lett volna a földesúri függés alatt élő, de piacra is termelő, gyereket nevelő stb., a vrászlói uradalomban élő adózó alakja. (Érdekes módon a nemes birtokosok portréjának megrajzolásakor ösztönösen érvényesültek e szempontok.)

Tartalmi észrevételeink után még néhány szót a formáról!

A könyv rosszul szerkesztett. A kiadó a minimálisan szükséges munkát volt csak hajlandó „beleölni” a kötet elkészítésébe. A szövegvégi jegyzetek használatát nemcsak a diszfunkcionális, az „i.m.”-re hivatkozó jegyzetelési technika nehezíti, hanem az is, hogy az egyes fejezetek címe a jegyzetapparátusból hiányzik, így az olvasó kénytelen olyan, sok esetben nehezen követhető címeket bogarászni, mint 3.4.7.2. (273.). E címek egyetlen erőnye, hogy egyértelműen tudósítanak az egyes szövegrészek alárendeltségi viszonyairól, de csak akkor, ha a számok nincsenek felcserélve, amire legalább két helyen találunk példát. (137, 139.) A köteten műszaki szerkesztés is alig történt valamivel több, mint amennyit a tördelőprogram automatikusan elvégzett.

Látszólag apróságokról van szó, e kötet mégis iskolapéldája annak a kiadói stratégiának, amely a kevésbé piacképesnek ítélt munkák esetében (= nem tankönyv) mintegy kegyet gyakorol az adott mű megjelentetésével. Az új stratégia jelzavai az elnagyolt, pontatlan szerkesztés, az olvasószerkesztés megspórolása és a lehetségesig fokozott fogyasztói ár. Szomorú, de több helyről visszaigazolt tapasztalatunk, hogy egy könyv csak akkor válik hibamentessé, ha a szerző veszi

a fáradságot, és már a szerkesztés folyamán, tehát a kiadó felségterületén, akkuratusan át- és átbogarássza kéziratát – a „kiadói emberek” kisebb-nagyobb türelmetlenkedése mellett; az ebből élőknek ez valamiért jóval kevésbé fontos.

Kettős érzéssel tettük le Kaposi Zoltán kötetét. A kettősség abból fakad, hogy a szerző meggyőzően bizonyítja, százszázalékosan ura a témának, ismeri a forrásokat, az elemzés pedig ennek megfelelően nemcsak nagy ívű, de alapos is. Ehhez képest nem egy esetben találkoztunk elnagyolt megoldásokkal, nem teljesen végigvitt problémafelvetéssel, úgy, hogy közben kitetszik: egy hajszállal több odafigyeléssel igazán ragyogó, megoldásaiban megkérdőjelezhetetlen, veretes munka születhetett volna. Sajnos a kiadó trehányságából fakadó, a kötet egészét jellemző szerkesztetlenség csak felerősíti e benyomásunkat.⁶ Ezzel együtt – s ezt nem udvariasságból írjuk – úgy véljük: Kaposi Zoltán könyve igen fontos munka a késő rendi magyar uradalmi rendszer mibenlétének, működésének és szerkezetének megértéséhez.

Horváth Gergely Krisztián

6 E benyomás már a borító és a belső címlap különbözőségét látva jelentkezik: az önmagában megjelenő főcím megtévesztő, azt sugallja az olvasónak, hogy jelen munka a rendelkezésre álló szakirodalom és önálló levéltári kutatások alapján a téma monografikus formában megírt szintézise.

Nemiség, polgári kultúra és fogyasztói magatartás

Alan Kidd – David Nicolls (eds.): *Gender, Civic Culture and Consumerism. Middle Class Identity in Britain, 1800–1940*. Manchester University Press, Manchester, 1999. 232 oldal

A tanulmánykötetbe válogatott tudományos munkák az 1996-ban, a Manchester Metropolitan Egyetemen *Angol középosztályok 1750-től* címmel megrendezésre került konferencia anyagából kerültek ki. Ez egy még tradíciók nélküli, viszonylag friss kutatási terület, melyet a '80-as évek közepéig teljesen háttérbe szorított a marxista történelemszemlélet és a munkásosztály életének vizsgálata. Alan Kidd és David Nicolls rövid bevezetőjükben szemléltetik azokat az elsősorban a történelemszemléletben gyökerező változásokat – dekonstrukció, posztmodern, a nyelvi fordulat –, melyek miatt a középosztály-kutatás eltérő alapokon indult, más kérdéseket vet fel és más szemlélettel közelíti meg vizsgálati tárgyát, mint „nagy testvére”, a munkásosztály története.

Ennek köszönhetően a vizsgált témakörben nem is annyira a politika- és gazdaságtörténészek, mint inkább a társadalom- és kultúrtörténészek jeleskednek. Témaválasztásuk és a megközelítés módja is számos újdonsággal szolgálhat a hazai kutatók számára. Ha a szerkesztők szerint e historiográfiai irányzat még Angliában is gyerekcipőben jár, ez még inkább elmondható a hazai kutatások tekintetében.

A gyűjtemény írásai koncepcionálisan és kronológiailag is részekre tagolódnak. A két fő témakört a kötet végén gazdag bibliográfia egészíti ki, útmutatóként szolgálva a témákban való további elmélyüléshez. A *Nemiség, identitás és polgári kultúra* című első rész tanulmányai az 1800 és 1880 közé eső időszakot vizsgálva arra koncentrálnak, hogy a vidéki, középosztályi eliteken belül a kulturális identitást milyen mértékben határozták meg a városról és a polgárról kialakított elméletek, elképzelések.

Így Arline Wilson, az *Észak felvirágzása? A korai 19. századi Liverpool polgári kultúrája* című fejezetében egy, Liverpool kulturális identitásának kialakulását érintő korai kísérletet vizsgált meg, mely egyszerre volt esztétikai próbálkozás és polgári kezdeményezés is, hogy háttérbe szorítsa a város egyértelmű asszociációját a rabszolga-kereskedelemmel. E vállalkozásnak központi fontosságú színterei a középosztályi férfi elitkultúra letéteményesei, az irodalmi, filozófiai és egyéb „tudós” társaságok voltak. Wilson hasonló manchesteri és leedszi példákkal is alátámasztja, hogy az angol városokban a kulturálisan meghatározott polgári öntudat kialakítását jórészt a városi vezetés feladatának tekintették.

Az északi városok civilizációjáról alkotott elméletek és tudós társaságok szerepe a témája Alison Twells tanulmányának is. *A keresztény és civilizált föld: A brit középosztály és a civilizációs misszió, 1820–1842* című tanulmányában a tengerentúli bennszülött kultúrák megtérítése és az otthoni középosztályi öntudat létrehozása közötti lehetséges kapcsolatot vizsgálja. A természeti emberek „civilizálásának” bemutatása viszonylag problémamentesen befogadható, identitás erősítő kulturális zsáner (ikon) volt a misszionárius mesék otthoni befogadói számára. Egyrészt a felsőbbtség (és egyben különbözőség) érzését keltette, másrészt a megosztott emberiség (hasonlatosság) érzését is. A missziók kulturális tevékenysége hatással volt a modern bölcseszett- és társadalomtudományok fejlődésére is. Néprajzi és egyéb tárgyú gyűjteményeik megerősítették az elkötelezettséget a tudományosság és a „hasznos tudás” mellett. Végül a szerző párhuzamot állít a misszionáriusok és a „vadak”, illetve a városvezető elit és az otthoni városi tömegek között, akikkel kapcsolatban ugyanúgy felmerült az azonosság és a különbözőség problematikája.

Dianne Macleod, fejezetében – *A homoszociabilitás és a középosztályi öntudat megnyilatkozása a kora-viktoriánus művészetpártolásban* – a homoszociabilitás (vagyis azonos nemű személyek között fennálló, osztály és hatalom tekintetében érvényes társadalmi kötelék) koncepcióját alkalmazva, a 19. század második negyedében a középosztályi műértők és műgyűjtők számára megfelelő férfi identitás kialakításának útját világítja meg. Méghozzá abban a kritikus időszakban, amikor az arisztokratikus ízlésből és támogatási rendszerből a polgáriba való átmenet még nem fejeződött be. A középosztályi műpártolók olyan osztály szerinti és alapvető nemi meghatározottságú kategóriába estek, melynek alapjait az úriembernek megfelelő viselkedés és – ha ennek polgári kódexét megszegték, akkor – az elpuhultság magatartásformáival járó viszonyrendszer követelményei határozták meg. Macleod három, szerény szociális környezetből érkezett műpártoló egymástól eltérő példáját vizsgálja, abbéli küzdelmüket, hogy a számukra legkedvezőbb osztály és nemspecifikus megítélés alá essenek.

Luise Purbrick, cikkében a festmények forrásértékét, társadalomtörténeti forrásként való felhasználásának lehetőségeit kutatja. Az átfedésekre igyekszik rámutatni a képet „olvasó”, annak lehetséges jelentéseit részben a kép szimbolizmusának dekonstrukciója által kibontó művészettörténész, és a képet kulturális terméként kontextualizáló társadalomtörténész koncepciója között. Purbrick tanulmánya, *A polgári test: polgári portréfestészet, közéleti emberek és az osztályhatalom megjelenítése Manchesterben, 1838–50* azt bizonyítja, hogy a korai viktoriánus Manchester polgári vezetőinek hivatalos portréi sokkal inkább alkotó és alakító, s nem csupán visszaható tényezői voltak a hatalom arculatát kialakító folyamatnak. Purbrick feltárja a portrékészítésnek, a polgári státus ezen ünnepi pillanatainak rituális szimbolizmusát, és megvizsgálja a politikai és a művészi kultúra közötti néhány lehetséges kapcsolódási pontot.

Az ősi Görögország szellemének hatása: szimbolizmus és tér a viktoriánus polgári kultúrában című tanulmányában Kate Hill a közép-viktoriánus kori polgári

kultúrával és társadalmi identitással foglalkozik. Kutatásai Prestonra, Liverpoolra és Birminghamre terjedtek ki. Hill azt kívánja bizonyítani, hogy a polgári „fejlesztések” (középületek, városi terek kialakítása) a városnak és középosztályi lakóinak mentalitását és eredményeit tükrözik, lehetőség szerint úgy kivitelezve, hogy az pozitívan hasson vissza mindkettő státuszára. Először a polgári kultúra retorikáját vizsgálja a város jelentéséről, történetéről és céljáról kialakult diskurzusok alapján – kölcsönösen összefüggő szövegek sorozatával illusztrálva. Az idézetek arra összpontosítanak, hogy milyen mértékben képes reprezentálni a 19. századi város építészetével és nyílt tereivel az alapvetően középosztályt jelentő „közösség” tulajdonos voltát. A polgári ceremóniák és rituálék, a számos tudós társaság találkozásai e középületekben, melyekről bőséges tájékoztatást adtak a helyi lapok, jelzik azt a szintet, ameddig a középosztálybeli férfi elit képes volt a középületeket a közös önmegerősítés és a rangból, hivatalból és hatalomból eredő identitás konszolidációjának színtereként felhasználni.

Mindezt világosan ábrázolja tanulmányában Simon Gunn, *A középosztály, modernitás és a „vidéki” város: Manchester, 1840–80* című cikkében. Feltárja, hogy a középosztályi elit és a külvárosi „szélesebb középosztály” – miközben „felfedezte” a maga számára a várost – hogyan építette ki annak olyan új, térbeli relációit, melyek megfeleltek a városi modernitáshoz fűződő tulajdonosi kapcsolatuknak. Gunn a következőképpen összegzi a folyamatot: „Tulajdonosként, befektetőként, vállalkozóként, építészként és városatyaként a város férfi polgársága nagymértékben formálója volt az új városképnek. Ugyanakkor, a polgári elit identitása a város újjáalakítása során kiérdemelt – a »mi reprezentánsaink«, »vezető kereskedőink, kapitalistáink és közembereink« – »elit-státuszaival« nyert megerősítést.” Gunn fő témája, a városi tér problematikája és annak a kísérletnek a bemutatása, hogyan próbálta megszerezni a növekvő külvárosi középosztály az ellenőrzést e városi tér felett. Hangsúlyozza, hogy az új városi tereket gyakran erkölcsi szempontok alapján determinálták, mint a veszély vagy a törvénysértések színhelyeit, és azt vizsgálja, hogy ezeket a helyeket és tereket – melyek különösen a „szélesebb külvárosi középosztály” számára bírtak nagy fontossággal, – milyen úton sikerült visszahódítani a fogyasztás és a tiszteletreméltó rituálék helyszíneiként.

A gyűjtemény második részében, mely a *Nemiség, identitás és vásárlói kultúra* címet viseli, a nemiséggel és az osztállyal foglalkozó cikkek az identitás kialakításának törvényes hátterével, az alsóbb középosztályok reprezentációjával és a „népszerű” zenei ízlés valamint a fogyasztási kultúra fejlődésével kapcsolatosak. A magánszféra/közszféra kettősségét vizsgálják a polgári kultúra összefüggésrendszerében, mely hagyományosan az előbbire volt érvényes, de újra és újra áthatotta az utóbbit is. A kronológiailag a késő 19. és korai 20. századot felölelő tanulmányok központi témája a külvárosi kultúra fejlődése.

Craig Young, cikkében, a *Középosztályi „kultúra”, törvény és nemi identitás: a férjes asszonyok tulajdonjogának törvényi szabályozása Skóciában, 1850–1920.* a 19. századi, nők helyzetével, családszerkezeti ideológiákkal és a patriarchátus

állandósításával foglalkozó, hagyományos nemiség-tanulmányokra koncentrált. Young analízise a hatalmi kapcsolatok térbeli dimenziói iránt érdeklődő geográfus perspektívájával gazdagítja a témát. A férjes asszonyok tulajdonjogára vonatkozó törvénykezés és az 1850–1920 közötti Skóciában a nemi identitás kialakulása között fellelhető belső kapcsolatrendszerrel foglalkozik. A törvényi rendezést egy alapvetően középosztályi és férfi nemi viszonyrendszeren alapuló kulturális konstrukciónak tekinti. A „nő” kulturális kategóriája, minden lehetséges 19. századi vonzatával, legitimitást nyert egy „esettörvénnyel”, mellyel sokkal inkább egy idealizált típust iktattak törvénybe, s nem egy valóságosan létező modellt. Mindazonáltal, e tulajdonjogi szabályozás egy olyan „szociális zárlatot” eredményezett a „megfelelő” társadalmi-térbeli rend reprezentációja körül – elfogadott kulturális mechanizmusként működve –, mely a régóta fennálló patriarchális modellt erősítette meg.

A nemi identitás fejlődését vizsgálja tanulmányában Christopher Hosgood is. *Mrs. Pooter bevásárlása: alsó-középosztálybeli fogyasztói magatartás és a leértékelések, 1870–1914.* című tanulmányában, Hosgood olyan kiadványokkal foglalkozik, melyek fontos szereppel bírnak a következő fejezetekben is, Hammerton, Greenfield, O’Connell és Reid írásaiban, vagyis a külvárosi középosztályok reprezentációját érintő korabeli sajtóval és regényekkel; illetve a női és férfi vásárlói szubkultúra kifejlődésével. Írásában inkább a vásárlás „mechanizmusát” vizsgálja, mintsem a fogyasztás mennyiségi növekedését, sokkal inkább a vásárlóra fókuszál, s nem a kereskedőre. A vásárlói kultúráról és a „divat zsarnokságáról” szóló cikkek többsége a konformista szempontok érvényesülését hangsúlyozza e téren. A késő viktoriánus és az edwardi periódus összefüggéseiben szemlélve ez arra szolgált, hogy az alsóbb középosztályt alárendeljék az ízlés uralkodó eszméinek, és megerősítsék bennük a polgárság kulturális érzékenységének felsőbbbségét az új külvárosok lakossága felett. Azokat a külvárosi nőket, akik az új nagyáruházban vásároltak, és a „leárazásokat” részesítették előnyben, frivol, tragikomikus, a vágyaik által vezérelt teremtményekként festették le, mint olyan „társadalmi törtetőket”, akiknek megrögzött „leértékelés-vadászata” kudarcra ítéltetett, azzal a szigorú meghatározással, hogy egy lépéssel lemaradtak a divatos mögött.

Mindazonáltal Hosgood úgy véli, hogy a vásárlásban sok felszabadító, sőt felforgató töltet is rejlett a nők számára. A női magazinok némelyike a „leértékelésen” való vásárlást a fogyasztói magatartás racionális gyakorlataként fogta fel, és tanácsokkal látta el a lehetséges vásárlókat. Mi több, a West End külvárosi vásárlókkal való előzönlése és a kiárusítások „karneváli” hangulata menekülést kínált a mindennapi, otthoni rutin szürkeségéből, és lehetőséget nyújtott arra, hogy a tiszteletreméltó női viselkedés konvencionális normáin fordítsanak egyet.

Az alsóbb középosztályok kulturális szokásainak elemzése – ezúttal a férfiakra vonatkozóan – James Hammerton cikkével folytatódik. *Az angol gyengeség? Nemiség, szatíra és „morális férfiasság” az alsóbb középosztályban, 1870–1920.*, a viktoriánus és edwardi időszakban uralkodó kispolgári férfiasság néhány szatirikus építőeleméről ad új olvasatot. S ezen keresztül az otthon privát szférája olyan

színtéreként jelenik meg, melyben a „képzeltbeli”, alsó középosztálybeli és külvárosi férfi kiélheti, érvényesítheti a megváltozott korhoz igazított lényét. Az „Egy senki naplója” a Grossmith testvérektől, csupán a legismertebb és legszelídebb példa, melyben egy házasesetre szelídített külvárosi hivatalnok kritikai portréját ábrázolják. Ez a satirikus zsánerkép – a mind komplexebbé váló városi társadalomban – a férfiúi identitás természetével kapcsolatos aggodalomról árulkodik. Az íróniát az teszi teljessé, hogy a satíra végére, a „házasított” külvárosi férfi a „modernitás” megtestesítőjeként jelenik meg. A házasított férj figurája mostanra már kevésbé volt osztályspecifikus, és – mivel a külvárosi élet egyfajta kulturális ideállá alakult át – pozitívabb felhangot kapott. Hammerton tanulmánya tehát egy olyan lényeges pillanatot világít meg, amikor egy mélyen a nemi meghatározottságban gyökerező alsó középosztálybeli férfi identitás, a korábbi satírák férfi szereplői által idealizált normák ellentétébe fordult.

Jill Greenfield, Sean O’Connell, és Chris Reid fejezeteikben a középosztálybeli, férfi vásárlói kultúrát elemzik a két háború közötti periódusban. A *Nemiség, vásárlói kultúra és a középosztálybeli férfi, 1918–39.* című cikkben a külvárosi ideált tekintik át újra, s ez alkalommal összekapcsolják a vásárlói kultúrával, minthogy a középosztálybeli férfi identitás megformálásában a férfi vásárló „ideális típusát” kialakító magazinok is fontos szerepet játszottak. Akárcsak Hammerton fejezetében, a „modernitással” összefüggésbe hozott férfi azonosságtudatot itt is úgy ábrázolják, mint ami a ’20-as és ’30-as években kristályosodott ki, s ellentétben állt az 1914 előtti kulturális normákkal. E folyamat egyik kulcsfontosságú motívumát, a vásárlói közösség működését, s benne a férfi szerepét elemzik a szerzők. A versenyképes és potens férfit gyakorta definiálták nemi, csakúgy mint osztály-terminusokkal, figyelemre érdemes módon, a „függő” és „engedelmes” nővel szemben. A két háború közötti évek „új vásárlói mentalitása” fokozatosan a polgárosuló középosztályok közötti identitásbeli és státuskülönbségek kihangsúlyozásának területe lett.

A fogyasztási kultúrát kutató történészek általában a nőt mint a javak elsődleges vásárlóját részesítik megkülönböztetett figyelemben. Greenfield és a többi szerző meggyőzően érvelnek amellett, hogy legalább annyira létezett férfi orientált piac is, mint női, és hogy a középosztályi férfi identitás körül kialakult normatív értékek olyan férfi fogyasztót vettek alapul, aki külvárosi házzal rendelkezett, autót vezetett, és aki avatott kezelője volt mindannak, amit speciálisan férfias technológiáknak tekintettek.

A két háború közötti évek külvárosi kultúráját vizsgálja e gyűjtemény utolsó fejezete is. John Lowerson az amatőr operatársulatok működését veszi górcső alá, *Az allodoxia kitörése? Amatőr operaénekesek és középosztálybeli zenei ízlés a két háború között.* című tanulmányában. Az „allodoxia” a kulturális „ízlés” meghatározásában egy olyan terminus, melyet a nagy hatású francia szociológus, Pierre Bourdieu munkájából kölcsönöztek. Bourdieu óta ez kispolgári kulturális törekvéseket jelenít meg, melyek engedélyezettek és támogatottak voltak, ugyanakkor behatárolták őket a „magas” művészet eredményei, melyhez képest ezek alternatívát

jelentettek. A maga részéről Lowerson vitatja az osztályspecifikus elemzés helyességét, és elutasítja egy mindenkire érvényes „középosztályi kultúra” elméletét, mivel ez túlságosan is átfogó ahhoz, hogy igazán használható lehetne. Így például elhanyagolja a különbségtételt a zenei ízlés megnyilatkozásának helyszíneit illetően, a „magas” és „alacsony”, „elit” és „tömeg” között. Ehelyett Lowerson inkább a „középszer” terminust használja, mintegy fókuszként egy figyelmen kívül hagyott, de kétségtelenül létező életkép kánonjaira és konvencióira, a külvárosi „közép” zeneiségére. Lowerson tanulmánya további megerősítéseként szolgál annak, hogy az esztétikai kategóriák milyen mértékig kapcsolódnak társadalmi és kulturális hierarchiákhoz, és mennyire aláássák egy egységes és mindent magába foglaló középosztályi kulturális szféra elméletét.

Összegzőképpen elmondható, hogy a kiadvány fejezetei érdekes betekintést engednek a jelen történelmi megközelítéseibe, s jól példázzák azt a szemléletváltást, mely a társadalmi osztályok kutatása során elfordul a hagyományos, strukturális megközelítéstől, új utakat keres, új témákat kapcsol be, s kétségtelenül meghatározó alkotórészeit tárja fel e sokszínű társadalmi réteg esszenciájának.

Vértési Lázár

A nemek kutatása Délkelet-Európában

Miroslav Jovanović – Slobodan Naumović (eds.): *Gender Relations in South Eastern Europe. Historical Perspectives on Womanhood and Manhood in 19th Century and 20th Century.*

Belgrad–Graz, 2002. 411 oldal

A társadalmi nemek vizsgálata a 80-as évektől egyre nagyobb jelentőséggel bír a nemzetközi tudományos életben. Kelet-Európában is – bár még nem igazán honosodott meg interdiszciplináris tudományágként – újabban több próbálkozás figyelhető meg a társadalmi jelenségek vizsgálatának gender-specifikus megközelítéseire.

A Jovanović–Naumović által szerkesztett kötet¹ tanulmányai, melyek a délkelet-európai régió majd’ minden területéről új adalékot jelentenek a nőiség és férfiasság társadalmi konstruálására vonatkozóan, többnyire arra próbálnak választ adni, hogy hogyan rendszereződnek egy adott korban a nemek közötti egyenlőséget fenntartó és újratermelő intézmények anyagi és strukturális alapjai. A tanulmányok – a genderkutatás multidiszciplináris jellegét is igazolva – a társadalomtörténet, történeti antropológia, oral history, antropológia és etnológia, szociológia, irodalomtörténet, politológia és pedagógia területéről közelítenek a társadalmi nem problematikájához Délkelet-Európában. Igen érdekes keresztmetszetét adják e komplex régiónak, a helyi társadalmak változásainak, a különböző társadalmi csoportok életének, miközben az egyéni példák elemzésén át folyamatosan utalnak azokra a korábban alkalmazott módszerekre, amelyek eltekintettek a társadalmi nemek vizsgálatától, vagy lényegesen más szempontokat érvényesítettek ezek elemzésénél, mint amit a gender studies, és ezen belül a gender history jelent.

Az első tanulmánytömb jobbjára történeti, etnográfiai, illetve sajtóelemzési módszerekkel feldolgozott társadalomtörténeti tanulmányokat tartalmaz, amelyek a 19. századi, 20. század eleji kelet-európai társadalmakat vizsgálják.

A nemzetállamok kialakulása és a forradalmak kora nagymértékben megváltoztatta a tradicionális paraszti kultúrát, befolyásolta a nők emancipációs törekvéseit, illetve a patriarchális rendszerek valamilyen szintű egyensúlyvesztéséhez is hozzájárult. Ezt a gondolatot találjuk Krassimira Daskalova, Andrei Studen és

¹ A *Történelem és történelemtanítás Délkelet-Európában* c. program (History and History Teaching in SEE) a délkelet-európai Stabilitási Paktum keretében jött létre 2000-ben. Ennek eredményeként született ez a kötet is. Célja az volt, hogy összekapcsolja és képet adjon a délkelet-európai országok történelméről, amelyek a történelemoktatás során jobbjára a nagyhatalmak történetére koncentráltak és koncentrálnak, nem annyira a szomszéd népekre – jegyzi meg Pető Andrea, a projekt magyarországi szakértője, aki egyben a tanulmánykötet egyik szerzője is. (http://magyar-irodalom.elte.hu/palipszeszt/19_szam/13.html).

Ana Stolić tanulmányaiban, akik a nő mint állampolgár, mint a polgárosodás korának felesége, illetve tanítónőjének szerepköreit értelmezik. Krassimira Daskalova bulgáriai példán keresztül szemlélteti azt, hogy a nacionalizmus milyen mértékben módosította a falusi, valamint a városi nők társadalmi pozícióit, illetve a róluk alkotott képet. Az állampolgárság fogalmát ebből a pontból kiindulva próbálja újraértelmezni a szerző, azt az állampolgárságot, amely a nemzetállam kontextusán belül, a liberális demokrácia egyetemes retorikája mögött rejlik.² Majd a Laqueur által bevezetett kétnem-modell alapján³ elemzi azokat a nem alapokon szerveződő jelenségeket, amelyek a múlt század óta végigkísérték a társadalom alakulását: a nők jelenlétét a nyilvános szférában, a szakmai körökben, fiúk és lányok differenciált oktatását stb., folyamatosan utalva a nemek közti egyenlőtlenségekre.

A kötetben több élettörténetet elemző tanulmány található, ezek nemcsak az egyes életutak megértésében segítenek, hanem a nem rendszerek valamilyen szintű egységes interpretációjához is hozzájárulnak. (Például Pető Andrea magyarországi példán, Rajk László feleségének élettörténetén keresztül a kommunista ideológiákban csalódott, a közösségi emlékezetből kitörölt nő alakját eleveníti fel.) Pedrag Šarčevićnak a balkáni „vasszűzekről” írott tanulmánya nemcsak a társadalomtörténet-írás transzszexuálisokról, illetve a „más” szexuális tapasztalattal rendelkező személyekről szóló fejezetét egészíti ki, hanem a másság megkonstruálásának egy sajátos módjáról is értesít: a nem kívánt leánygyermek fiúvá nevelődéséről Montenegróban.⁴ Esettanulmányában a szüzesség, nőiség és férfiaság, valamint a társadalmi férfi (*social men*) kategóriáinak értelmezéséhez vezet el. Az alaptörténet Dagaról szól, egy 1941-ben Koritában született „vasszűzről”. A tanulmány végigköveti a „nő-férfi” életének főbb eseményeit. A nemiség és szexualitás problémakörét kezelve kiindulópontként megjegyzi, hogy ezek a személyek szexuális viselkedésüket tekintve jobbra nőknek tartják magukat, csupán társadalmi viselkedésük „férfias”, általában a kívülről érkező elvárás és nyomás hatására. Így ez a szöveg kétségtelenül jó lehetőség arra is, hogy (a kötet többi tanulmányíróihoz hasonlóan) újratárgyalja a szexualitás és nemiség kérdését a megjelölt társadalom korabeli kontextusában, hogy aztán általánosabb következtetésekre jusson: a szexualitáson túl az számít, hogy társadalmilag kit milyen csoportba sorolnak. Eszerint a szexuális kategóriák esetenként változnak, tehát a szexuális kategorizáció nem biológiai jellegű, hanem elsősorban kulturális – jelzi a szerző.

2 Az állampolgárság történelmi fogalmának gender-aspektusait többen tárgyalták már. L. W. Scott 1996., Snitow 1996, Philips 1991, 1995. Ami a nők állampolgárrá való nevelésében általános tendenciát mutat, arra több szerző is utal tanulmányában a jelen kötetben (Ana Stolić a szerb tanító-nők kapcsán, Radina Vučetić a belgrádi „Cvujeta Zuzoric” nevű női szervezet kapcsán, de a kommunizmus „nőnevelő akcióiról” szóló elemzések is ugyanezt jelzik). A nőket két okból tartották fontosnak megnevelni, iskoláztatni: egyrészt, hogy jobb anyák, feleségek legyenek, így a férjek teljes mértékű szolgálatában álljanak; másrészt hogy „hazafiasságot leheljenek” azokba a nőkbe (22), akik gyerekeiket, a jövőbeli állampolgárokat nevelik fel.

3 Laqueur 2002.

4 Kutatási területként a „Balkánt” jelöli meg, esettanulmányai azonban elsősorban montenegrói történeteket vizsgálnak. Lásd még Šarčević 1999.

Az élettörténet-elemzések mellett számos, más módszerrel (etnográfiai, sajtóelemzési) dolgozó tanulmány jelzi, hogy a nemek megosztásának uralkodó szemlélete nemcsak az egyes élettörténetekben fogalmazódik meg, hanem olyan kifejezésformákban is, mint a lakásdíszek, a dalok, a mítoszok, valamint a privát és a nyilvános szféra látható elkülönülésében, azaz a szellemi és tárgyi kultúra elemeiben egyaránt jelen van. (Ljupčo Risteski a macedón teremtés-mítoszban fellelhető nemi kapcsolatmintákat, Radina Vučetić a két világháború közötti belgrádi feminista „Cvijeta Zuzović” Társaság működését, Kristina Popova a bulgáriai női kézimunkákat értelmezi).

A következő tömb a posztkommunista államok aktuális gondjait közvetíti és értelmezi. A tanulmányok a továbbiakban jobbra ugyanarra a problémára reflektálnak, amit Brinnenbauer indító tanulmányában kifejt: a nők szociális, gazdasági státusukat, illetve politikai reprezentációikat tekintve az átmenet periódusának vesztesei (219). Judith R. Dushku írása a romániai kommunizmus utáni helyzetre vonatkozóan azért is érdekes, mert az „outsider” antropológus helyzetének kérdését veti fel benne. 1990 előtti női alakokat szólaltat meg, élettörténeteket vázol és interpretálja ezeket, kapcsolódva ahhoz az általános gondolatkörhöz, hogy a legtöbb nő számára nem hozott változást a rendszerváltás. A tanulmány számos történetet elemez, amelyekben az alanyok a kommunizmusbeli női szerepekről beszélnek. Hiányossága azonban az, hogy nem vesz tudomást a hasonló témakörben korábban született munkákról, esettanulmányokról, ezért az egyes korszakok összehasonlítása lehetetlenné válik. Továbbá eltúlozza az erőszak kérdését és patetikus hangon tárgyalja ezeket a jelenségeket, ezt téve egyértelműen a román társadalom fő problémájává (259).

A második tömb további tanulmányai ugyanakkor arra is reflektálnak, hogy a rendszerváltás hasonló módon érintette a délkelet-európai régió egyes területeit, de az egyes helyi közösségek, országok társadalmi helyzete sok esetben eltérő módon fogadta be ezt a váltást, változást. (Lásd ehhez Daša Duhaček tanulmányát a jugoszláviai nemzetállam problémáiról, Reana Senković médiaelemzését Rambo szerb háborús jelképpé válásának folyamatáról,⁵ illetve Rada Drezgić írását a szerbiai házasságközvetítésről.⁶)

A harmadik tömbben Katarina Kolozova, Jasna Bakšić-Muftić és Michael Mitterauer a délkelet-európaiság kérdését, a délkelet-európai genderkutatás és történelem tanulmányozásának fontosságát értékelik. Elhelyezik a gender history-t a tudományterületek között, elsősorban a történelemtudományhoz való viszonyát hangsúlyozva. Ez utóbbi tanulmányok adják tulajdonképpen a keretét a kötet korábbi írásainak. A gender history-t mint fontos társadalomtudományi irányzatot tárgyalják, és rendkívül lényegesnek tartják a történelmi paradigmákkal

5 A háborút eddig regényekből és filmekből „ismerő” állampolgárok nem fogják fel annak a reális súlyát, az elképzelt és a reális közt éppen ezért állandó feszültség van. A „keleti” és „nyugati” realitások egybemosódásáról van szó kétségtelenül, egy nem megfelelő „nyugati modell” interiorizálásáról.

6 Szerbia mint nyugat jelenik meg az ukránok számára: a keletebből hozott nők itt a „nyugatot” találják a '90-es évek közepén.

való egyesítését. Ugyanakkor olyan helyi oktatási kezdeményezésekre is utalnak (pl. gender history oktatása Horvátországban), amelyek már elindították a nemi rendszerek történeti vizsgálatát. Ugyancsak ezeket a tudományos kezdeményezéseket szemlélteti a kötet végén található összefoglaló táblázat a délkelet-európai genderkutató intézményekről.

A kötet nemcsak újszerű, hanem hasznos is, még akkor is, ha az elemzett régió gender-rendszere még számos más kérdés megválaszolására készlet. A kötetet nem részletessége teszi elsősorban nagygyá, ez nem várható el a terjedelem, de a régió komplexitása miatt sem, azonban tankönyvként használható a még botladozó délkelet-európai társadalmi nemi rendszerek vizsgálatához. Kérdéseket és problémákat vet fel, olyan társadalmi kategóriák vizsgálatára ösztönöz, amelyeket korábban a legnagyobb természetességgel kezelték a társadalomtudományi kutatások.

Joan Wallach Scott a nőtörténelem, nőtörténetírás kapcsán egy alkalommal jelezte, hogy nem elég a meglévő történelemben beilleszteni a nőkről szóló anyagot, hanem új történelmet kell írni.⁷ A posztmodern történetírás vállalja, hogy értelmezései viszonylagosak. A délkelet-európai történetírás sem fog máról holnapra újjászületni, ahogyan azt többek közt Joan Wallach Scott elképzelte. A jelen kötet azonban bizonyíték az újjászületés irányába, az esetleges újrairt történelem felé.

Bokor Zsuzsa

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Beauvoir, Simone de 1969: *A második nem*. Budapest
- Laqueur, Thomas 2002: *A testet öltött nem: test és nemiség a görögöktől Freudig*. Budapest
- Philips, Anne 1991: *Engendering Democracy*. Cambridge
- Philips, Anne 1995: *The Politics of Presence*, Oxford
- Snitow, Ann 1996: A Gender Diary. In: Joan W. Scott (ed.): *Feminism & History*, Oxford
- Šarčević, Predrag 1999: Tobelija: Female-to-Male Cross-Gender in the 19th and 20th Century Balkans. In: Jovanović–Naumović (eds.): *Between the Archives and the Field: Dialogue on Historical Anthropology of the Balkans*, Belgrade–Graz, 135–146.
- Wallach Scott, Joan 1989: French Feminists and the Right of “Man” Olympe de Gouge’s Declarations. *History Workshop* 28. 1–21.
- Wallach Scott, Joan 1989: History in Crisis? The Other Side of the Story. *American Historical Review* 3. 680–692.
- Wallach Scott, Joan 1996: *Only Paradoxes to Offer: French Feminists and the Rights of Man*, Cambridge

7 Wallach Scott 1989.